

Termeni religioși de origine grecească în *Documentele privitoare la istoria orașului Iași*

Ionela ENE

L'article relève quelques particularités lexicales des Documents concernant l'histoire de la ville de Iassy, édités par I. Caproșu, en se rapportant aux termes religieux d'origine grecque qui apparaissent dans ces textes. On mentionne les mots qui ont une plus grande fréquence dans les textes étudiés, qui leur sont spécifiques on qui peuvent constituer le sujet de quelques discussions d'ordre lexical, de sorte qu'on puisse formuler des conclusions relatives aux traits caractéristiques de la langue roumaine du XVIIème siècle, relevées par l'étude des textes discutés. L'auteur a visé seulement les documents du XVIIème siècle écrits en roumain.

Cunoscută ca mijloc de exprimare a unei civilizații de prestigiu (în filozofie, în literatură, în retorică) și ca limbă de cultură, limba greacă a exercitat o influență puternică asupra multor limbi cu care a intrat în contact. Influența asupra limbii române a lăsat urme puternice pe plan lingvistic, ca urmare a contactului dintre cele două limbi, mai intens în anumite perioade istorice și mai limitat în altele. De altfel, locul special ocupat de limba română între celelalte limbi romanice este determinat de factori geografici și istorici, de izolarea populației romanizate de centrele latine și romanice din Occident, dar și de legăturile strânse cu limba greacă, legături pe care altă limbă romanică nu le-a avut, cu excepția dialectelor italiene meridionale.

Influența greacă asupra limbii române reprezintă o etapă importantă în formarea lexicului românesc, întrucât limba greacă a oferit limbii române termeni pentru diverse domenii (filozofie, știință, religie).

În lucrarea de față ne propunem să prezentăm termenii religioși de origine grecească, întâlniți mai frecvent în *Documentele privitoare la istoria orașului Iași*. Studiul a avut în vedere doar textele din secolul al XVII-lea redactate în limba română, aflate în volumele I, II și III ale *Documentelor privitoare la istoria orașului Iași*, editate de Ioan Caproșu.

În privința instrucției celor care scriu textele studiate, se poate spune că aceștia sînt grămăticici, pisari și uricari de cancelarie, dieci și logofeți de vistierie – toți profesioniști ai scrisului, boieri, mici slujbași domnești, slujitori ai bisericii (protopopi, preoți, diaconi, călugări, dascăli de țară etc.) și orășeni de diferite categorii profesionale. În aceste condiții este firească prezența multor particularități

de limbă, mai ales de ordin fonetic și lexical, ce conferă scrisului suficientă varietate, astfel încât aceste texte să devină interesante din punct de vedere lingvistic.

Avînd în vedere, pe de o parte, faptul că textele de tip document prezintă o anumită stereotipie, și, pe de altă parte, asigurarea perspectivei diacronice, am apelat atît la lucrări literare reprezentative pentru secolul al XVI-lea și al XVII-lea, cît și la alte documente, mai exact la: *Psaltirea Scheiană* (PS.S.), *Codicele Bratul* (CB), *Codicele Voronețean* (CV), *Liturghierul lui Coresi* (LITURG. COR.), *Codex Sturdzanus* (CS), *Pravila ritorului Lucaci* (PRAV. 1581), *Palia de la Orăștie* (PO), *Cronica universală* (MOXA), *Biblia 1688* (BB), *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea* (DÎ).

Stratificarea elementelor de origine grecească realizată pe o datare sigură a momentului pătrunderii în română este mai dificilă¹, deoarece aceste elemente au pătruns în română în epoci diferite, începînd cu epoca latinei populare (elementele vechi grecești), continuînd cu epoca medio-greacă sau bizantină și încheind cu perioada neogreacă. Din acest motiv termenii religioși din această lucrare vor fi prezentați în ordine alfabetică, iar unde va fi cazul se vor menționa eventualele echivalențe slavonești ale etimonurilor grecești invocate pentru termenul românesc. Atunci cînd un termen nu este înregistrat în edițiile de texte studiate precizate mai sus nu am mai menționat acest lucru.

I.1. aer (< gr. ἀήρ) ‘vâl cu care se acoperă vasele liturgice’, în „s-au dat pre mînule a tuturor egumenilor cari sîntu aicea pre la sv(i)ntele mănăstiri ce sîntu închinat la sv(î)ntaa besérica cea mari la Ier(u)s(a)lim (...) un aer de la Sîmbăta Mari roșiu de atlas cu sirmă” (II, 340/311, 1671)². Acest termen era folosit încă de pe vremea lui Homer cu sensul de ‘aer, atmosferă’, iar în epoca creștină a dobîndit un sens bisericesc special³, de ‘vâl cu care se acoperă vasele liturgice’. Cuvîntul în discuție este atestat în LITURG. COR. și în DÎ.

I.2. anathemă (< gr. ἀνάθεμα) ‘afurisenie’, ‘blestem’, ‘excomunicare’, în „...să fie anathema și negru ca Iuda...” (I, 270/352, 1637). Există și fonetismul *anathima* în exemple precum „...acela om să fie treclét, și p(r)oclet, și anathima și să aibă parte cu Iuda și cu treclétul Ariie...” (I, 442/500, 1658). H. Mihăescu are în vedere un etimon direct slav pentru românescul *anatema*, care circula în documente slave din Serbia încă din secolul al XIII-lea, iar la noi din veacul al XIV-lea⁴. Termenul *anathema* este atestat în CS, DÎ și BB, iar în PRAV. 1581 apare derivatul *anatemat*.

¹ Această chestiune a constituit o preocupare susținută a cercetătorilor elementelor grecești în română, dintre care amintim pe: A. Philippide, Chr. Geagea, H. Mihăescu, G. Murnu, L. Gâldi.

² Datorită faptului că toate exemplele sînt din DII, în vederea simplificării am renunțat la această precizare la fiecare exemplu. Cifrele din paranteze indică, în ordine, numărul volumului, numărul documentului/pagina și anul în care a fost scris documentul.

³ G. W. H. Lampe, *A patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1961, p. 155, apud Mihăescu *Influența*, p. 92.

⁴ Vezi Mihăescu *Influența*, p. 137. Vezi și Arvinte *St. lingv. Num.*, p. 25, IV.1.5.1., Arvinte *St. lingv. Deut.*, p. 38, IV.1.4.1.

I.3. *arhanghel*⁵ (< gr. ἀρχάγγελος) ‘căpetenie a îngerilor’, în „...să-i facem dumisale, lui Ramandi visticîernicul, și pamente din an în anu în dzuaa lui S(ven)ti Arhanghel Mihail” (I, 439/498, 1658). Acest lexem este atestat și în CS, MOXA, LITURG. COR.

I.4. *arhiereu* (< gr. ἀρχιερός), ‘nume generic pentru gradele superioare ale clerului’, în: „Deci, carii dintru fiecare oameni: or domni, or boiari, or *arhierei*, or dintre ai noștri oameni, sau dintru streini, or cu zapis, or fără zapis, de s-a ispiti a întoarce sau a strîca a noastră danie și miluire, unii ca aceia să fie bl(ă)stămați și afurisiți și neierțați de Domnul Dumnezău și de toți sv(i)nții” (II, 404/371, 1673); „am socotit domnia mea și cu toți *arhierei*” (II, 629/553, 1686). Avînd în vedere atît o atestare într-un document slavo-român descoperit de Gr. Nandriș la Athos, cît și atestări în documente din Țara Românească, începînd din 1369, H. Mihăescu este de părere că termenul *arhiereu* este un împrumut grecesc realizat prin filieră paleoslavă⁶. Ladislav Gáldi⁷ consideră că acest cuvînt este împrumutat din neogreacă. Alte atestări ale acestui termen apar în CV, LITURG. COR., BB, Mihăilă *Dicționar*, DERS, și, din acest motiv, credem că împrumutul din greacă s-a realizat prin filieră slavă.

I.5. *arhimandrit* (< gr. ἀρχιμανδρίτης), ‘stareț al unei mănăstiri’, în „ne-au plătit tot deplin, bani gata, denaintea egumenului Arsenie de la Sv(î)ntă Mărie, și Gavril proegumen de acolo, și Theona *arhimandrit*” (I, 444/503, 1658); „Acele trei dughene cu tot venitul le-am vîndut noi sfinției sale părintelui Ioanichie *arhimandritul* de Galata ” (II, 583/519, 1683). Nici în edițiile de texte consultate, nici în Mihăilă *Dicționar* și DERS acest cuvînt nu este înregistrat. În DA prima atestare este din 1644. Studiind documente din secolele XIV–XV și observînd că *arhimandrit* apare pentru prima dată într-un document din 1392⁸, Mihăescu⁹ susține că acest termen a pătruns în română din greacă, prin filieră slavă (sl. *archimandritiŭ*). Mai întîi, creștinii au preluat vechiul grecesc μάνδρα care însemna ‘loc închis, stîină’ și l-au folosit cu sensul de ‘așezare călugărească retrasă, mănăstire’. Locuitorul acestei așezări se numea μανδρίτης, iar conducătorul ei ἀρχιμανδρίτης

I.6. *candilă*¹⁰ (< gr. κανδηλα; cf. și vsl. *kanūdilo*, tc. *kandil*, alb. *kandilje*, bg. srb. *kándilo*) ‘lampă mică cu ulei’, numai la plural, în „să dea pre anu cîte o sută doadzăci oacă de untdelemn, să hie de *candile* la s(f)nta Mitropolie la S(ven)ții Nicolai” (II, 468/424, 1677). H. Mihăescu este de părere că urmașul latinescului *candēla*, menținut în bizantinul *κανδηλα* și atestat încă din secolul al IV-lea, a pătruns la slavi, după secolul al IX-lea sau al X-lea, prin cercurile ecleziastice, la

⁵ Termenul a intrat în română prin paleoslavul *arhangeliŭ*. Vezi, în acest sens, DER, s.v.

⁶ Vezi Mihăescu *Influența*, p. 137. De asemenea, vezi și TDRG, s.v., DA, s.v.

⁷ Cf. L. Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapesta, 1939, p. 153.

⁸ DOC. PAN., 12, p. 61, 11, anul 1392, apud Mihăescu *Influența*, p. 137.

⁹ Vezi Mihăescu *Influența*, p. 137.

¹⁰ Pentru discuții asupra altor forme ale acestui cuvînt, vezi C. Bolocan, *Împrumuturi aloglote în lexicul religios românesc. Încercare de sinteză*, Editura Erola, Iași, 2003, p. 43-44.

români ajungînd, „probabil, prin filieră sârbească”¹¹. Această ipoteză este justificată și de poziția accentului, în ambele limbi, pe prima silabă: *kândilo*, în sârbocroată, și *cândelă*, în română. Cuvîntul *candelă* este înlînit în PO și BB.

I.7. călugăr (< gr. *καλόγερος*) ‘monah’, cu foarte multe ocurențe în documentele studiate, de obicei, la plural: „Și le-am făcut lége cu acei *călugări* greci” (I, 160/212, 1626); „Deci așa au adevărit cu oamenii cei bătrîni și mai tare au mărturisit un *călugăr* bătrîn, anume Trani” (III, 32/29, 1692); „iar rugătorii noștri *călugării* de la acea sfîntă mănăstire să aibă a ruga <pe> Dumn(e)dzău pentru bună sănătate domniei méle și a părinților domniei méle” (I, 465/518, 1659). Vechimea și popularitatea acestui cuvînt sînt dovedite și de numeroase derivate, ca de exemplu: *călugăriță*, în „Adecă eu, Iisafita *călugărița*, scriem și mărturisăscu însămi pre mine cu cestu zapis al mieu” (II, 40/34, 1662); *călugăraș*, în „Adică au venit înaintea noastră și înaintea alor noștri moldovenești boiari, mari și mici, rugătorii noștri ... egumenul și cu alți *călugărași*” (II, 335/305, 1670); *călugăresc*, în „vecinii carii vor fi fugiț(i) din sat, din Hlincea, fie în satul domniei méle, sau în sat boierescu, sau în slobodzie, sau în sat *călugărescu*, sau în tîrg sau fie unde în ț(a)ra domniei méle, să aibă a-i lua cu toate bucatele lor și să-i d<u> că înapoi la sat, la Hli>ncea” (I, 481/531, 1660), „care loc sint acum dughéne *călugărești*” (II, 105/100, 1666). De asemenea, derivatele apar în toponime și antroponime: „am dat a mea dreapta ocină si moșie de la părinții miei, o vie în Dealul *Călugăriților*” (II, 611/539, 1685), „au fost vornic de poartă pentru sufletul giupînesei dumisale a Măricuței, fetei Nastasiei, a fetei *Călugăroaei*” (II, 92/90, 1665). Prezența termenului *călugăr* în documente¹², ne îndreptățesc să credem că a pătruns în limba română din greacă, prin filieră slavă (sl. *kalugerŭ*), după cum susține și H. Mihăescu¹³. Termenul este înregistrat în: CS, PRAV. 1581, DÎ, MOXA.

I.8. chilie¹⁴ (< gr. *κελλίον*) ‘camera în care locuiește un călugăr’, cu o singură atestare, la plural, în „...de bunăvoia noastră, vădzind s(f)înta mănăstire arsă și stricată de lăși, besérica arsă și *chiliile* și tripăzările (...) n-am avut cum face ca să o întărim...” (II, 658/579, 1689). Termenul este atestat în DERS și MOXA.

I.9. diacon (< gr. *διάκονος*) ‘membru al clerului aflat pe prima treaptă a ierarhiei bisericești’, în: „*diaconu* Vasilie” (I, 354/424, 1649), „Și la această tocmal(ă) fost-au: Pană Caceaune, și Mihăil(ă) vătavul de viiéri, și popa Gligorie cel domnescu, și popa Vas(i)lie tij, și popa Darie și *diaconii* cei domnești” (I, 417/478, 1656). Lexemul în discuție este înregistrat în LITURG. COR. și DERS.

I.10. discos (< gr. *δίσκος* < v.sl. *disk(os)*) ‘vas liturgic de metal argintat sau aurit pe care se pune Agnețul și miridele care se scot din prescurile folosite la

¹¹Mihăescu *Influența*, p. 137.

¹²Vezi, în acest sens, Mihăilă *Dicționar*, s.v., DERS, s.v.

¹³Vezi Mihăescu *Influența*, p. 96, unde se precizează că lexemul a apărut încă din secolul al V-lea cu sensul de ‘bătrîn fericit’ și a pătruns în limba română prin filieră slavă.

¹⁴Cuvîntul a pătruns în română prin intermediul sl. (v. rus.,bg.) *kelija*, cf. sb. *čelija*, alb. *kjeli*. Vezi DER, s.v.

proscomidie pentru sfințirea lor la Liturghie¹⁵, cu o singură atestare, în „s-au dat pre mînule a tuturor egumenilor cari sîntu aicea pre la sv(i)ntele mănăstiri ce sîntu închinat la sv(i)ntaa beserica cea mari la Ier(u)s(a)lim (...) un potir argint, un *discos* argint” (II, 340/311, 1671). H. Mihăescu este de părere că din *δίσκος*, „atestat la Homer, s-au format în paleoslavă două forme, anume *discъ* și *diskos*, care au trecut în română sub înfățișările *disc* și *discos* sau *discus*”¹⁶.

I.11. *egumen* (< ngr. *ἡγούμενος*) ‘superior al unei mănăstiri de călugări ortodocși’, în: „Eu, Costantin, feciorul lui Manole Moraet ș-a Măriicăei de tîrgu de Iași, mărturisescu însumi, cu ceastî cu a mea scrisoare, înnaintea părintelui Galation, *egumenul* de la mănăstire de la Sfetii Sava” (I, 104/144, 1615), „vinit-au dar înnaintea domniei mele rugătorii noștri, toți *egumenii* de pre la toate sv(i)ntele mănăstiri” (III, 56/45, 1693). Alături de varianta *egumen* apare și *egumăn*: „le-au dat toate pre mîna *egumănu*” (I, 364/433, 1650). Forma arhaică *proegumen* cu sensul de ‘călugăr care a avut funcția de egumen; ajutor de egumen’ înregistrează 7 atestări în exemple precum: „Și mi-au făcut toată plata deplin, cît mai sus scrie, 70 de lei bătuți, dennaintea părintelui popei lui Roman *proegumenul* de la S(ven)ții Sava” (I, 407/469, 1654), „au fostu vîndut patru dughêne *proegumenului* Macsîn de la sf(i)ntaa mănăstire a lui Golăi” (II, 278/253, 1669). Termenul *egumen* este atestat și în LITURG. COR., DÎ, DERS.

I.12. *eparhie* (< gr. *ἐπαρχία*) ‘diviziune administrativă bisericească, condusă de un episcop’, în „...tot un mitropolit să fie la amîndoao mitropoliile și la toată *eparhie* lor pînă cînd va sta Țara Moldovii...” (II, 468/424, 1677); în „...pre cei din *eparhiia* mitropolitului să aibă treabă mitropolitul...” (I, 353/423, 1649). Cuvîntul este atestat în MOXA¹⁷ (și cu varianta *iparhie*) și BB (cu sensul de ‘provincie’).

I.13. *episcop* (< ngr. *ἐπίσκοπος*) ‘grad înalt în ierarhia bisericească’, în „...au venit înnaintea noastră sv(i)ntiia sa părintele și alesul Dosoitei *episcopul* de Roman...” (II, 340/311, 1671). Varianta cu afereza lui *e*, *piscop*, este înregistrată cu o singură atestare, în „Și cînd s-au făcut acest zapis s-au prilejit dumnealui părintele *piscopul* de la Bacău...” (II, 600/531, 1685). Forma *πισκοπος*, existentă în greaca bizantină, „a stăruit în Italia meridională (*piskopo*) și în albaneză (*piskop*, *peshkop*)”¹⁸. Termenul *episcop* este atestat în CB (cu varianta *episcup*) CS, MOXA, DÎ (cu variantele *episcop* și *piscop*), LITURG. COR., DERS.

I.14. *epitrop*¹⁹ (< gr. *ἐπίτροπος*) ‘administrator al unor bunuri, mai ales bisericești’, ‘supraveghetor’, în: „i-au lăsat puindu *epitropi* după moartea ei”, „și încă *epitropii* s-au săvîrșit mai înnainte de doamna Ruxanda c-un an” (II, 656/576, 1689). În textele cercetate apare o singură dată și fonetismul *pitrop*, la plural, în „Fîindu-i noi *pitropii* copilului, lăsîndu-l părinții lui în saama noastră, scos-am casa

¹⁵ Potrivit CADE, s.v. *disc*, acest cuvînt denumește ‘taler de aur sau argint pe care se pune Sfîntul Agneț’. Cf. Braniște LG, p. 588.

¹⁶ Mihăescu *Influența*, p. 94.

¹⁷ Prima atestare, după cum reiese din TRDW, s.v.

¹⁸ Mihăescu *Influența*, p. 97.

¹⁹ Vezi DER, s.v., cf. alb. *pitrop*, bg. *pitrop*. Termenul este folosit și astăzi în mediul bisericesc.

vîndzătoare” (II, 678/595, 1690). H. Mihăescu²⁰ este de părere că termenul *epitrop* a pătruns în română prin mijlocirea paleoslavei, iar L. Gáldi²¹ consideră că a pătruns din neogreacă.

I.15. *falon* (< gr.-biz. *φελόνις*) ‘pelerină scurtă de preot’, în „Și acele veșminte și odoar(e) s-au scris aicea toate precum și s-au dat pre mînule a tuturor egumenilor cari sîntu aicea pre la sv(i)ntele mănăstiri ce sîntu închinat la sv(i)ntaa besérica cea mari la Ier(u)s(a)lim: un terfoloi, un angherestru, un *falon* de urșinic roșu, un *falon* zer(i)dava cu flori...” (II, 340/311, 1671). Vechiul cuvînt grecesc *φαινόλης* sau *φαιλόνης* cu sensul ‘manta, haină exterioară’ a fost folosit, cu timpul, doar în sferile ecleziastice și, după opinia lui Mihăescu²², a ajuns în română prin intermediul paleoslavei (< vsl. *felonŭ*). Lexemul este atestat în DÎ și în PO (cu sensul de ‘obiect de îmbrăcăminte la preoții evrei’).

I.16. *icoană* (< gr. *εἰκόνα*) ‘obiect de cult’, în „Deci dintr-acéstea din toate s-au scos numai o scoarță și o *icoană* Pr(e)cistaa” (II, 340/311, 1671). Lexemul în discuție „apare la Homer și a luat o mare extensiune la scriitorii creștini, fiind atestat în inscripțiile din provinciile dunărene, începînd din veacul al III-lea al erei noastre, dar nu apare în izvoarele latinești decît în secolul al VI-lea”²³. Cuvîntul este atestat în CS, DÎ, LITURG. COR., DERS, MOXA.

I.17. *liturghie* (< gr. *λείτουργία*) ‘principala slujbă religioasă la creștini’, la plural, în: „i-au făcut un sărindar pentru sufletul iei, și ca să o pomenească la svintele *liturghii*” (II, 655/575, 1689). Termenul apare și cu varianta *leturghie*, la singular și la plural, ca în exemplele: „s-au cîntat *leturghie* în toate dzile(le)” (III, 87/69, 1694), „să i să facă și 300 de *leturghii*” (I, 417/478, 1656). Termenul este precreeștin, fiind cunoscut de vechii greci cu sensul de ‘servicii de folos obștești ori prestații în muncă sau în produse în favoarea statului’²⁴, iar la Aristotel *λείτουργία* reprezenta ‘orice slujbă sau ceremonie publică’²⁵. În limba română, termenul a pătruns prin paleoslavă, unde este înfîlnit și sinonimul *slujbă*, de origine slavă. Ivănescu crede că este posibil ca acest termen să fi pătruns în limba română în secolele al X-lea–al XI-lea, cînd „slava bisericească a fost adoptată și de aristocrația română ca limbă bisericească”²⁶. Cuvîntul *liturghie* este atestat în CS, LITURG. COR., PRAV. 1581, DÎ.

I.18. *mănăstire* (< gr. *μαναστήριον*) ‘instituție religioasă, unde trăiesc călugări(țe)’, în „...au întorsu 50 de lei bătuți întru mîna Lucăi egumenul și a tot săborul de la *mănăstire* de la Bîrnova” (II, 37/31, 1662). Lexemul este înregistrat în CS, PRAV. 1581, DÎ, Mihăilă *Dicționar*, DERS, MOXA.

²⁰ Mihăescu *Influența*, p. 139.

²¹ L. Gáldi, *op. cit.*, p. 182-183.

²² Vezi Mihăescu *Influența*, p. 98, cf. CADE, s.v.

²³ *Ibidem*, p. 94.

²⁴ *Ibidem*, p. 91.

²⁵ *Ibidem*, p. 92.

²⁶ Ivănescu *Istoria*, p. 421.

I.19. metoh²⁷ (< gr. *μετόχιον*) ‘mănăstire dependentă de alta’, în „...au dăruit la sv(î)nta mănăstire ce să cheamă <Dealu>l Mare, carea iaste închinată *metoh* la ascultarea sv(i)ntăiei sale ocîrmuitoriul de légea noastră, patriiarhul de Ier<usalim>...” (II, 204/179, 1668). Există și variantele *mitoh* și *mitoc* în exemple precum: „am întărit ca să fie și de la domniia mea *mitoh* mănăstirea Hlincea svintei măn(ă)stiri ce mai sus scriem Gălatei cei Mari den Deal” (II, 537/479, 1680); „...iaste închinată la Rumele, la Arghirocastru, la sv(î)nta măn(ă)stire ce se cheamă Andreian, la hramul Adormirii Născătoarei de Dumnedzău și Pururea Fecioar(ei) Marii *mitoc* aceii sv(i)nte mănăstiri...” (II, 604/534, 1685). Varianta *metoh* este atestată și în DÎ.

I.20. mitropolie (< gr.- biz. *μητροπόλια*) ‘instituție administrativă a Bisericii Ortodoxe, avînd în frunte un mitropolit’, în „...să facem pre acel țintirim de beserecă stricată altă sv(î)ntă *mitropolie* țărăi...” (III, 97/75, 1695). Cuvîntul este înregistrat în DERS.

I.21. mitropolit (< gr.- biz. *μητροπολίτης*²⁸) ‘ierarh care are reședința în metropolă’, în „...au făcut jalobă înaintea noastră pre Andreiaș, nepotul răposatului Varlaam *mitropolitul*...” (II, 8/8, 1661). Termenul este atestat în DÎ.

II.22. monah (< gr. *μοναχός* < vsl. *monachū*²⁹) ‘călugăr’, în „Monah Misail dichiiu” (II, 44/45, 1662), „Adecă noi, ier(o)monah Ioasaf egumenul, și *monah* Gavrilie bătrînul, și popa Partenie bătrîn(ul) și alți călugări, tot săborul den sv(î)nta m(ă)n(ă)stire ce să cheamă a lui Bărno(v)schi în tîrg în Iași, unde-i hramul Adormirea Preacistei, scriem și noi toți mărturisim” (II, 68/69, 1664).

I.23. patrahir (< ngr. *ἐπιτραχέληον*) ‘obiect din odăjdiile bisericesti în formă de fișie lungă de stofă, cu motive religioase brodate, purtat de preoți cînd oficiază slujba³⁰, doar cu o atestare, la plural, în „, s-au dat pre mînule a tuturor egumenilor cari sîntu aicea pre la sv(i)ntele mănăstiri ce sîntu închinete la sv(î)ntaa beserica cea mari la Ier(u)s(a)lim: un terfoloi, un angherestru, un falon de urșinic roșu, (...) trei *patrahire*: : unul de adămască vechiu, unul verde, unul de atlas albu” (II, 340/311, 1671). În DÎ este atestată varianta *patrafir*, iar în DERS, alături de această variantă, este atestată și varianta *patrahir*.

II.24. patriarh (< gr.-biz. *πατριάρχης*³¹) ‘șeful Bisericii Ortodoxe’, în „...iaste aicea pus de la svinția sa preasvințitul părinte *patriarhul* de Ierusalim...” (III, 41/34, 1692); în „...fiind aicea, în ț(a)raa noastră, sv(i)ntăia saa alesul și luminatul Dosoftei *patriiarhul* de Ier(u)s(a)lim, vorovitu-s-au acești neguțitori...” (II, 340/311, 1671). Cuvîntul *patriarh* este atestat, cu același sens, în MOXA și în

²⁷ Pentru vechimea acestui cuvînt și alte atestări ale acestuia, vezi Mihăescu *Influența*, p. 140.

²⁸ Vezi Mihăescu *Influența*, p. 186.

²⁹ Vezi TDRW, s.v.

³⁰ Vezi DER, s.v. *epitrafil*, unde, alături de varianta populară identificată în textele studiate, sînt precizate și alte variante ale cuvîntului în discuție.

³¹ Vezi Mihăescu *Influența*, p. 186, unde acest cuvînt este menționat în seria de termeni ecleziastici de origine bizantină, pătruns la noi prin mijlocirea slavilor de miazăzi și care există și astăzi.

PRAV. 1581, iar în CB, CS și PO este atestat cu sensul de ‘personaj venerabil din Biblie’.

II.25. *patrierșie* (< gr. *πατριαρχία*) ‘demnitatea de patriarh’³², în „vinit-au dumnelui Vas(i)lii păharnicul înaintea *patrierșii* noastre” (II, 653/572, 1689). Deși în textele studiate varianta *patrierșie* are o singură atestare, în alte documente³³ aceasta apare frecvent, fapt ce susține ipoteza prezenței sale în limba vorbită. În română, cuvântul *patriarhie* a pătruns prin mijlocire slavă (<sl. *patrijǎrhija*), în acest fel explicându-se schimbarea lui *h* în *ș*³⁴. Varianta *patriarșie* este atestată în DERS și MOXA.

II.26. *potir* (< gr. *ποτήριον*) ‘pahar de aur sau de argint, cu picior, în care se păstrează cuminecătura la biserică’, în „s-au dat pre mînule a tuturor egumenilor cari sîntu aicea pre la sv(i)ntele mănăstiri ce sîntu închinat la sv(î)ntaa beserica cea mari la Ier(u)s(a)lim (...) un *potir* argint, un discos argint (...) un procovăț ce iaste deasupra *potiriului*” (II, 340/311, 1671)³⁵. Acest cuvînt, atestat pentru prima dată la Herodot, cu sensul de ‘pahar, vas de băut’, s-a impus cu exclusivitate în terminologia liturgică a popoarelor ortodoxe, în română ajungînd prin intermediul v.sl. *potiri*³⁶. Termenul *potir* este atestat în DÎ și în MOXA.

II.27. *protopop* (< gr. *πρωτοπάππας*) ‘preot care îndeplinește funcția de inspector al bisericilor și al preoților dintr-un teritoriu determinat; protoiereu; protoprezbiter’³⁷, în „Și în tocmela noastră au fost: popa Ionașco *protopopul* din tîrgu din Iași...” (II, 162/145, 1667). În DII, există și varianta *potropop* în exemple precum „...am poftit oameni carii am socotit, anume: dichiiul Misail de la sv(î)nta Mitropolie, și *potropopul* Ionașco...” (II, 44/45, 1662). Pornind de la formele *protopora* și *protoporъ*, atestate în izvoarele sîrbești din veacul al X-les, H. Mihăescu³⁸ este de părere că aceste forme s-au dezvoltat din *πρωτοπάππας*, iar în română a pătruns prin filieră sîrbească. Varianta *protopop* este atestată în DÎ, iar varianta *potropop* este atestată în CB (alături de *potropopa*), Mihăilă *Dicționar*, DERS.

³² Avînd în vedere conținutul documentului în care apare acest termen, precum și organizarea bisericească din Moldova secolului al XVII-lea (în acea perioadă nu exista o patriarhie în Țările Române), considerăm că lexemul în discuție se referă, de fapt, la demnitatea de fost patriarh (ecumenic) a semnatarului documentului, Iacov „fost arhiepiscop al Țarigradului”, deși, cel mai frecvent, termenul desemnează ‘unitatea administrativă bisericească supremă avînd în frunte un patriarh’, ‘reședința unui patriarh’, ‘biserica centrală a acestei unități administrative’.

³³ Vezi DERS, s.v.

³⁴ Vezi, în acest sens, Densusianu ILR II, p. 95, Gafton, *Evoluția*, p. 89.

³⁵ Vezi Mihăescu *Influența*, p. 95, unde se menționează că acest cuvînt este atestat pentru prima dată, în limba română, în *Biblia de la 1688*. După cum reiese din acest exemplu, termenul era deja folosit în 1671.

³⁶ Mihăescu *Influența*, p. 95.

³⁷ TRDW, s.v.

³⁸ Vezi Mihăescu *Influența*, p. 141.

II.28. tămîie³⁹ (< gr. *θυμίαμα* > lat. *thymiama*) ‘substanță rășinoasă aromatică, folosită în biserică’, în „...să hie pentru treaba svintei mănăstiri de *tămîie* și de lumini...” (II, 390/360, 1673). Acest lexem este atestat în PO.

Concluzii

1. Discutarea particularităților lexicului vechii române literare evidențiază câteva dificultăți ale acestui compartiment lingvistic, cauzate, mai ales, de statutul românei de limbă subsidiară slavonei în biserică și stat pînă în secolul al XVIII-lea. Cu toate acestea, datorită schimbărilor din viața politică și culturală din Moldova (și Țara Românească), a organizării bisericești existente în Moldova în secolul al XVII-lea, dar și ca urmare a diversificării stilistice a textelor românești, în lexicul românesc se constată o tendință de orientare spre împrumuturi din limba greacă, chiar dacă elementul slavon deține o pondere importantă.

2. Deși influența grecească asupra limbii române a fost deseori discutată de specialiști, există, în continuare, dificultăți în privința separării, pe de o parte a influenței vechi grecești de cea medio-grecească, iar pe de altă parte a celei medio-grecești de cea slavonă.

3. Analiza lexicului *Documentelor privitoare la istoria orașului Iași* scoate la iveală peste 25 de termeni religioși cu etimologie directă în greaca bizantină sau în neogreacă. Unii dintre aceștia aparțin unui strat de cuvinte de proveniență laică și cu o mare vechime, iar alții aparțin unui strat de cuvinte apărut o dată cu dezvoltarea și organizarea cultului creștin.

4. Dintre elementele de origine grecească din DII au fost discutate doar acelea care reprezintă sursa cuvintelor aparținînd sferei religioase, dar nu lipsesc nici elementele de origine grecească referitoare la: relații sociale, organizarea statului, activitate comercială, viața materială (obiecte, pietre prețioase), diverse.

4. Termenii prezentați mai sus sînt utilizați și în alte texte (literare sau neliterare), cei mai mulți cu același sens, dar uneori cu forme diferite, justificate, avînd în vedere regiunea din care provine fiecare text.

5. Din cercetarea documentelor noastre interne, dar și din examinarea civilizației bizantine reiese că prin mijlocirea textelor și documentelor au pătruns în limba română termeni religioși de origine bizantină, existenți și astăzi. Studiul documentelor⁴⁰ și cel comparativ cu alte texte permite reconstituirea primelor atestări ale unor termeni religioși.

³⁹ Vezi TRDW, s.v.

⁴⁰ În general, atestările cuvintelor românești din documentele slavo-române, anterioare *Scrisorii lui Necșu*, cel mai vechi monument scris în limba română, cu dată precisă, trebuie considerate cu prudență, deoarece multe cuvinte din română, de origine slavonă, introduse prin filieră slavă, pot fi suspectate că apar acolo ca termeni slavi care au pătruns în română, nu ca termeni ai limbii române. Situația este diferită în cazul cuvintelor de origine grecească.

Sigle și bibliografie

1. Ediții de texte

- BB = *Biblia 1688*, ediție întocmită de V. Arvinte, I. Caproșu, Al. Gafton, Laura Manea, N. A. Ursu, 2. vol., Iași, 2001, 2002
- CB = *Codicele Bratul*, ediție întocmită de Alexandru Gafton, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003
- CP = *Texte de limbă din secolul XVI* reproduse în facsimile îngrijite de I. Bianu, membru al Academiei Române. *IV. Lucrul Apostolesc. Apostolul tipărit de diaconul Coresi la Brașov în anul 1563*, București, 1930
- CS = *Codex Sturdzanus*. Studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gh. Chivu, Editura Academiei, București, 1993
- CV = *Codicele Voroneșean*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, Editura Minerva, București, 1981
- DII I = *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I, *Acte interne (1408–1660)*, editate de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Editura Dosofoei, Iași, 1999
- DII II = *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. II, *Acte interne (1461–1690)*, editate de Ioan Caproșu, Editura Dosofoei, Iași, 2000
- DII III = *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. III, *Acte interne (1691–1725)*, editate de Ioan Caproșu, Editura Dosofoei, Iași, 2000
- DIR = *Documente privind istoria României, veacul XVII, A. Moldova*, vol. I–V, [București], 1952–1957, *B. Țara Românească* vol. I–IV, [București], 1951–1954
- DÎ = *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*. Text stabilit și indice de Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniță, Alexandru Mareș, Alexandra Roman-Moraru, Editura Academiei, București, 1979
- DRB = *Documente românești reproduse după originale sau după fotografii*, I. Bianu, p. I, tomul I, fasc. 1-2 (1576-1632), Edițiunea Academiei, București, 1907
- LITURG. COR. = *Liturgierul lui Coresi*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de Al. Mareș, Editura Academiei, București, 1969
- MDL = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, vol. I *Genesis*, Iași, 1988, vol. II *Exodus*, Iași, 1991, vol. III *Leviticus*, Iași, 1993, vol. IV *Numerii*, Iași, 1995, vol. V *Deuteronomium*, Iași, 1997
- MOXA = Mihail Moxa, *Cronica universală*. Ediție critică însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, Editura Minerva, București, 1989
- PO 1968 = *Palia de la Oraștie (1581-1582)*, text, facsimile, indice, ediție îngrijită de Viorica Pamfil, Editura Academiei, București, 1968
- PO 2005 = *Palia de la Oraștie (1582)*, vol. I, *Textul*, text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu și Alexandru Gafton, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2005
- PO 2007 = *Palia de la Oraștie (1582)*, vol. II, *Studii*, ediție îngrijită de Alexandru Gafton și Vasile Arvinte, Indice de Sorin Guia, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2007
- PRAV. 1581 = *Pravila ritorului Lucaci, 1581*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, Editura Academiei, București, 1971

Ps. H = *Psaltirea Hurmuzaki*, Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, I-II, Editura Academiei Române, București, 2005

Ps. S. = *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*. Edițiune critică de I.A.Candrea, I. Introducere; II. Textul și glosarele, București, 1916.

2. Atlase lingvistice și dicționare

CADE = I. Aurel Candrea, Gheorghe Adamescu, *Dicționar enciclopedic ilustrat*, Editura „Cartea Românească”, București, 1931

CHANTRAINE = Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris, 1983

DA = *Dicționarul limbii române*, București, 1913-1949

DER = Alejandro Cioranescu, *Diccionario Etimológico Rumano*, La Laguna, 1958

DERS = *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române (1374-1600)* (red. responsabil Gh. Bolocan), Editura Academiei, București, 1981

DLR = *Dicționarul limbii române* (serie nouă), Editura Academiei, București, 1965 ș. u.

Mihăilă *Dicționar* = G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul sec. X-începutul sec. XVI)*, Editura Enciclopedică Română, București, 1974

Miklosich = Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenicum-graeco-latinum*, emendatum et auctum, Vindobonae, 1862-1865

SCRIBAN = August Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Iași, 1939

TRDW = H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden, vol. I, 1985; vol. II, 1987; vol. III, 1988 (cu etimologii revăzute de Vasile Arvinte)

3. Lucrări teoretice și aplicate

Arvinte *St.lingv. Deut.* = Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra cărții a cincea (A doua lege) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum V*, p. 1-69

Arvinte *St. lingv. Ex.* = Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra cărții a doua (Ieșirea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum II*, p. 1-51

Arvinte *St. lingv. Gen.* = Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum I*, p. 47-119

Arvinte *St. lingv. Lev.* = Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra cărții a treia (Preotia) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum III*, p. 1-41

Arvinte *St. lingv. Num.* = Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra cărții a patra (Numerii) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum IV*, p. 1-44

Bolocan, Carmen Maria, *Împrumuturi aloglote în lexicul religios românesc. Încercare de sinteză*, Editura Erola, Iași, 2003

Braniște LG = Ene, Braniște, *Liturgica generală*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993

- Densusianu ILR I = Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, ediție îngrijită și traducere în limba română de J. Byck, vol. I, *Originile*, Editura Științifică, București, 1961
- Densusianu ILR II = Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, ediție îngrijită și traducere în limba română de J. Byck, vol. II, Secolul al XVI-lea, Editura Științifică, București, 1961
- Densusianu = „*Limba română în veacul al XVII-lea*”, în Ovid Densusianu, *Opere*, III. Ediție critică și comentarii de Valeriu Rusu, București, 1977
- Gafton, *Evoluția*, Alexandru Gafton, *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2001
- Ivănescu *Istoria* = Gheorghe Ivănescu, *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iași, 1980
- Mihăescu *Influența* = Haralambie Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, Editura Academiei, București, 1966
- OR I = Alexandru Philippide, *Originea Românilor*, vol. I, *Ce spun izvoarele istorice*, Iași, 1923.
- OR II = Alexandru Philippide, *Originea Românilor*, vol. II, *Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, 1928
- Sala, Marius, *Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999